

Բանագողութիւն

Սէյրան Գրիգորեան, *Պարոյր Սեւակ. Արձագանգող Անտառը*: Երեւան, «Վան Արեան» հրատ., 1998, 332 էջ:

Սէյրան Գրիգորեանի այս հատորը Հայաստանի մէջ վերջին տարիներուն գրականագիտութիւն կոչուած մարզին մէջ լոյս տեսած ամենէն հետաքրքրական եւ թերեւս ալ՝ ամենափայլուն աշխատասիրութիւններէն մէկն է: Նիւթը, մէկ բառով, արեւմտահայերէն “բանագողութիւն” կոչուած երեւոյթն է, որ հեղինակին (Հայաստանեան) ոնով կը ստանայ “գրագողութիւն” անունը: Գիրքը ունի երկու սկզբունք եւ երկու ուղղութիւն, մէկը՝ վիճարկողական, միւսը՝ տեսաբանական: Այս երկուքին խառնուրդն է հաւանաբար, որ անոր կ’ընծայէ յատուկ գրաչութիւն մը, բայց նաեւ՝ յատուկ խոցելիութիւն մը: Հատորը աննկատ չէ անցած Սփիւռքի մէջ: Վարդան Մատթէոսեան գրախօսական մը նուիրած է անոր (*Բազմավէպ*, 1999), որուն մէջ կը համադրէ գրքին վիճարկողական բաժինը ու ակնարկ մըն ալ կը նետէ տեսաբանական բաժնին վրայ, բացատրելով թէ “Սէյրան Գրիգորեանի աշխատանքը ո’չ միայն գրապատմական կարեւոր դրուագի մը քննարկումը կը կատարէ, այլեւ կը նպաստէ գրեթէ անտեսուած դաշտի մը մշակումին”: Այդ գրեթէ անտեսուած դաշտը՝ “միջգրութեանականութիւն” կոչուածն է եւ ունի ուրեմն զուտ տեսաբանական հանգամանք: Մատթէոսեան կ’աւելցնէ. “Հեղինակը, ցաւօք, երբեք չի՝ գործածեր այս բառը, բայց իր քրածը այդ է...”:

“Գրապատմական կարեւոր դրուագ”ը Պարոյր Սեւակին ուղղուած բանագողութեան մեղադրանքն է: Մեղադրանքի հարցը, 1964ին երեւան ելած, վերստին արծարծուեցաւ Հայաստանեան մամուլին մէջ 1994ին, բանավիճային ու երբեմն ալ՝ պարզապէս հայիոյալից ոնով: Կ’արժէ անկասկած այդ բանավէճին մաս կազմող բոլոր յօդուածները, *առանց բացառութեան*, քով քովի թերել եւ հրատարակել, որովհետեւ բանագողութեան հարցին հետ կապուած կամ անկէ անկախ՝ հոն կան ծանրակշիռ ամբաստանութիւններ, որոնց մանրամասնութիւնները պէտք է մնան պատմութեան մէջ ու ամէն պարագայի՝ տրամադրելի ըլլան հասարակ ընթերցողին, օրինակ՝ մեզի: Բանավէճին մէջ ներմղուած

Բանագործությունն եւ այլք

անձերը ի հարկէ՝ գրականութեան պաշտօնեաներ չէին միայն, կամ տկարներու փնախնդրութեան դիտանկիւնէն խօսք առնող բարոյախօսներ: Վարսունական թուականներու կոնիւն կեդրոնական մասնակիցներէն էին Գուրգէն Մահարի եւ Աբրահամ Ալիֆեան: Երկրորդը՝ իր կամքէն անկախ, եթէ լաւ հասկցանք գիրքին մէջ բերուած հակասական տուեալները իր դերին մասին: Բայց եկե՛ք չծածկուինք բաներու ետին: Ինչ որ ալ եղած ըլլան Մահարիի շրջադարձին պատճառները (անձնական ոխերու արդիւնք՝ “անդրբուխեան” խլրտումն⁶ իսկապէս, թէ էական հակամարտութիւն), եւ ի՛նչ որ ալ եղած ըլլայ Ալիֆեանի սկզբնական դերակատարութիւնը, երեսն եկածը վերջին հաշուով՝ մէկ կողմէ Սեւակի եւ միւս կողմէ Մահարի / Ալիֆեանի միջեւ գրական, փիլիսոփայական, աշխարհահայեցողական ըմբռնումներու շատ խորունկ խրամատ մըն է: Այդ խրամատին կարեւորութիւնը նսեմացուած է գրքին մէջ, եթէ ոչ՝ ամբողջութեամբ լուրսեան մատնուած: Սէյրան Գրիգորեանի գրքին ընթերցումը ամբողջովին չի վարատեր 1994ի բանավիճային յղուածներուն, ու մասնաւորաբար՝ Աբրահամ Ալիֆեանի ուղղութեամբ նետուած խօսքերուն ձգած անախորժ տպաւորութիւնը:

Գրքին առաջին մասը նուիրուած է այս գրապատմական կարեւոր դրուագի ոլորտներու պեղումին: Պէտք է յիշեցնել, որ գրականագէտը երեսն բերած է Ալիֆեանին դերը 1993ին: Ինքն է նաեւ, որ 1994ին *Վարուժանի* մէջ հրատարակած է Մահարիի երեսուն տարի առաջ գրուած “«Անժամանակ կեցութեան» եւ յարակից խնդիրների մասին” պարսաւագիրը, որ ասեցին՝ մնացած էր անտիպ, շրջելով գրական-վարչական շրջանակներէն ներս ու չյանձնուելով հրապարակի ուշադրութեան, նոյն այդ շրջանակներու որոշումով:

Այդ պեղումէն ետք, ամբողջ գիրքը կը հետապնդէ մէկ նպատակ. ցոյց տալ, որ “բանագործեան” մեղադրանքը իբրեւ այդ՝ չի դիմադար ֆնտրեան: Հոս է, որ հեղինակը կը պարզէ բացառիկ նրբութիւն մը եւ հմտութիւն մը, մէկ առ մէկ ուսումնասիրելով Պարոյր Սեւակի բանաստեղծութեան առնչութիւնները եւ գուգահեռները Կոստան Զարեանի, Ուալթ Ուիթմանի, Վլադիմիր Մայակովսկիի, Պոլ Էլիւարի գործերուն հետ: “Նրբութիւն” բառը գործածեցի, որովհետեւ Սէյրան Գրիգորեանի որդեգրածը՝ հերքումի ոճը չէ, ընդհակառակը: Ուսումնասիրուածը Սեւակի եւ այս տարբեր հեղինակներուն միջեւ եղած նմանութիւններու, փոխառութիւններու, ոճի կամ աշխարհահայեացքի միասնութեան տարողութիւնն է: Ապացուցումը կը յառաջանայ երկու տարբեր (եւ հակադիր) սկզբունքներու հիման վրայ: Առաջին սկզբունք-

քը պարզ է ու առանց ո՛չ մէկ անակնկալի. փոխառութիւնները, նմանութիւնները, գուգահեռները ստեղծագործ մտքի մը բնական գործարկումին հետեւանմանքն են: Ազդեցութիւնները, անուրանալի, մարսուած են ու վերարարչուած Սեւակին կողմէ: Ապացուցումի այս առաջին երեսակը, թէեւ համոզիչ, այսուհանդերձ “ստեղծագործութեան” վիպապաշտ հոետորութեան տուրք կը վճարէ:

Բայց ատոր ետին կայ երկրորդ սկզբունք մը, եւ այս մէկն է բուն նորութիւնը Գրիգորեանի հատորին: Մասնակի բաղդատութիւններուն նուիրուած գլուխներուն մէջ այս երկրորդ սկզբունքը չի գար յառաջաքեմ, բայց յստակ է որ կը բանի բեմին ետեւը: Զարգացուած է ան գրքին վերջին գլուխին մէջ, որ տարօրինակ (բայց հասկնալի) կերպով՝ կը հրամցուի միայն իբրեւ “Յանելուած” (էջ 245-325):

Յանելուածին մէջ, հեղինակը այլեւս չի գրադիր Պարոյր Սեւակով: Իր նիւթն է՝ “Համաշխարհային գրագողութեան պատմութիւնը”, քանի մը ոռւս գրականագէտներու հետեւողութեամբ, որոնց անունները “գրագողութեան մէջ չմեղադրուելու համար հէնց սկզբից” կը տրուին սկզբնական ծանօթագրութեան մը մէջ. նախ՝ Կլեպիկովա, ետք՝ Բուշմին, Առնաուտով, Զոռին: Եւ հոս յանկարծ՝ հեղինակին ոնը լիովին կը փոխուի: Բանագողութիւնը կը քննուի ո՛չ թէ այլեւս իբրեւ բանաստեղծներու անհատական աշխարհներուն եւ երեսակայութիւններուն միջեւ փոխարարութիւն (որուն օրինավիճակը երբեք յստակ չէր մինչեւ այդ պահը՝ ազդեցութի՞ւն, շփո՞ւմ, տարրերու փոխառութի՞ւն, աշխարհահայեացքի նոյնամանութի՞ւն), այլ իբրեւ *գրութեան* հարց: Այլ խօսքով՝ տեսարանական նոր հարթակ մը կը ստեղծուի, ուր հեղինակային կամքը չէ՝ խնդրոյ առարկան, հեղինակային ենթակայութիւնը չէ՝, ազդեցութեան շատ դասական (ու զուտ բնագանցական) տեքմինարանութիւնը չէ՝, ստեղծագործական ուժի վիպապաշտ ստորոգութիւնը չէ՝: Գրութեանական հարթակին վրայ փոխադրութիւնը վերջնականապէս մոռացութեան կը մատնէ հեղինակային ենթակայութեան կեդրոնականութիւնը: Հոս բերուած օրինակները վերջապէս կը բացատրեն, թէ գործ ունինք միաժամանակ գրական եւ տեսարանական յեղափոխութեան մը հետ, որուն յարացուցական ներկայացուցիչն է՝ Պորխէսը, իր «Բարեւոնի գրադարան»ով ու այլ գործերով: Մասամբ ալ՝ Էլիոթն ու Էզրա Փաունտը: Գրքին մէջ տրուած օրինակները զուտ գրական են, նիշդ է, բայց յստակ է որ այդ օրինակներու հասկացողութիւնը կարելի դարձած է հալա-բնա զանցական ստորոգութիւններու կիրառումով, հետեւաբար՝ *գրութեան կա նութեան* դաշտին ստեղծումով, այս մէկը՝ զուտ տեսարանական արարք, որ

Բանագողութիւն եւ այլք

կատարուեցաւ Ֆրանսայի մէջ վաթսունական թուականներէն սկսեալ (Պարթ, Թոտորով, Ժըննթ, Սոլլերս, Քրիսթեւա, Տերիտա եւ շատ մը ուրիշներ) եւ շատ արագ՝ արտածուեցաւ աշխարհի չորս ծագը, սկիզբը՝ կառուցապաշտութեան անուան տակ: Յստակ է, որ բանական թուականներու ոռւս ֆորմալիստներու վերայայտնութիւնն ալ քիչ դեր չխաղաց գրութեանական դաշտի այդ ստեղծումին մէջ: Պէտք է Սէյրան Գրիգորեան դուրս ելլէր ուրեմն՝ վիճարկողական մթնոլորտէն ու տրամադրութենէն, որպէսզի կարենար իր կարգին՝ “բանագողութիւն”ը զետեղել տեսաբանական համածիրի մը մէջ ու գայն պարպէր իր բոլոր վիպապաշտ-ենթակայական-բնագանցական ենթիմաստներէն:

Գրին խոցելիութիւնը, որուն մասին ակնարկեցի սկիզբը, այս երկդիմութիւնն է, թերեւ շփոթութիւնը, բացատրական երկու սկզբունքներու միջեւ, մէկը՝ հոգեբանական ու ենթակայական բնոյթի, եւ ուրեմն զուտ դասական, գրականութեան պատմութեան սովորական, երկդարեան յղացքներէն չազատագրուած, իսկ միւսը՝ գրութեանական բնոյթի: Երկու սկզբունքները անհամատեղելի են: Պէտք է ըմտրել երկուքին միջեւ: Բայց երկրորդին բանեցումը հայերէն եւ հայրենի գրականագիտութեան մարզին մէջ, թէեւ փոխառութեամբ, յոյս կը ներշնչէ:

*

Վիճարկողական մթնոլորտէն դուրս ելած է այսպէս հեղինակը, պահ մը յաջողած է մոռնալ Պարոյր Սեւակը փրկելու խաչակրութիւնը: Բայց նոյնիսկ Յաւելուածը կը մասնակցի ընդհանուր ծրագիրին, որ տեսաբանական նոր դաշտ բանալ չէ, այլ՝ բանագողութեան յղացքին անիմաստութիւնը կամ ժամանակավրիպութիւնը ցուցաբերել է: Եւ այս մեզ կը վերադարձնէ նոյնհետայն՝ “գրապատմական” դրուագին: Եթէ փաստուեցաւ, որ Պարոյր Սեւակը գրագողութեամբ ամբաստանելու արարքը ծիծաղելի էր ու չարամտութեան (կամ ահաբեկչական բարբերու) արդիւնք, այն ատեն՝ Գուրգէն Մահարին եւ Աբրահամ Ալիքեանն են, որոնք կը նստին ամբաստանեալի աթոռին վրայ: Եւ հոս՝ Սէյրան Գրիգորեանին ոճը անգիջող է: Ճիշդ է, որ Ալիքեանին հանդէպ երկդիմի է իր կեցութեամբ: Երբեմն՝ բարեկամ, երբեմն՝ դատախազ: Անկեղծօրէն՝ կը զարմանամ, թէ ինչպէ՛ս Աբրահամ Ալիքեան մտած է այդ խաղին մէջ, որմէ ոչինչ ունէր շահելիք: Մահարիին պարագան տարբեր է: Հոս չէ՛ ան այլեւս պաշտպանուելու համար: Եւ Սէյրան Գրիգորեան ամբողջովին դիրք կը բռնէ Մահարիին դէմ, կատարելապէս նոյնանալով Պարոյր Սեւակին հետ եւ պախարակելով

«Այրուող Այգեստաններ»ուն հեղինակը զուտ Սեւակեան դիրքերէ մեկնելով, որոնք քիչ կապ ունին բանագոյութեան հարցին հետ:

Ճիշդ է, որ գրականագէտը այդ մասին ունի պատրաստ արդարացում մը: Մահարիին նուիրուած գլուխը վերատպումն է 1994ին մամուլին մէջ լոյս տեսած յօդուածի մը: “Ներկայացուող յօդուածի վերջին, երրորդ մասն անմիջականօրէն չի վերաբերում «գրագոյութեան» խնդրին, այլ նուիրուած է Գուրգէն Մահարու «Այրուող Այգեստաններ» վէպի մասին Պարոյր Սեւակի արտայայտած կարծիքներին ֆննդութեանը: Ասկայն յօդուածը չմասնատելու, ինչպէս նաեւ Մահարի-Սեւակ փոխյարաբերութիւններն ամբողջութեամբ ներկայացնելու նպատակով յօդուածը տպագրում ենք նոյնութեամբ” (էջ 329): Նուիրուած է կարծիքներու ֆննդութեան, թէ կարծիքներու կրկնութեան: Այս ֆննդութեան-կրկնութեան չորս էջ յատկացուած է ընդամենը գլուխին մէջ (85-89): Զանոնք կարդացած էինք ժամանակին *Վարուժանի* մէջ: Միայն չորս էջ, բայց ահաւոր: Սեւակին կարծիքը Մահարիի վէպին մասին չէ տպուած անշուշտ մամուլին մէջ: Բանասիրական աշխատանք մը անհրաժեշտ էր հոս: Գրիգորեան յաջողքեր է ձեռք գտել «Այրուող Այգեստաններ»ուն Սեւակեան օրինակը ու անկէ կը բերէ իր վկայութիւնը, առանց երբեք զատորոշում յառաջացնելու Սեւակեան բնագիրին եւ իր կատարած վերակազմութեան միջեւ: “Վկայութիւնը գրքի անձնական օրինակն է, որի մէջ կատարուած են մեծ թիւով ընդգծումներ եւ լուսանցանշումներ...”: Ուրեմն թուեցին: Մէջբերումներով միայն:

“Վէպը անընդունելի է պատմականութեան տեսակէտից...: Մահարին սխալմամբ ներմուծուած է համարում Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրական շարժումը..., չի ըմբռնում պատմական գործիչների գործունէութիւնը...: 1915 թուականի ցեղասպանութեան, պատմական հայրենիքի կորստեան գլխաւոր պատճառը հայ ժողովրդի ազգային-ազատական պահուածքն է...: Հերոսները անբարոյական էակներ են...: Նողկալի է Օհանէս աղայի եւ Վերժինի սեռային կապին վերարտադրութիւնը...: Զայրոյթ է յարուցում [Սեւակի մօտ] այն սուտը, թէ իբր Արամը համաձայն չէ հայկական լեզունների կազմաւորմանը...: Թուրքերը... փաստօրէն դառնում են Մահարու խօսափողը [այս մէկը՝ ամենէն սարսափելին, կրկնուած Մահարիի բոլոր գրաֆննդներուն, “բարեկամներուն” ու վերջին հաշուով՝ կործանողներուն կողմէ, Մ.Ն.]: Հարագատութիւն... հեղինակային ձայնի եւ Զեւեթի... դատումին միջեւ...”:

Եւ անհ' երկրորդ շարքը մէջբերումներու. “Մահարին փաստօրէն պատմահոգեբանական կեդծիքի վրայ է կառուցել վէպի կերպարային համակարգը: ... Դիտաւորեալ շրջանցում են կամ թոուցիկ են ներկայցում թուրքերի գազանութիւնները,... ինքնապաշտպանութեան (կամ հերոսամարտի) նկարագրութիւնը նենգափոխուած է ծաղրանկարով, փոխարէնը ուռնացել է հօր սպանութեան պատմութիւնը...: Հիւսուածքի աղնատումների շարքում նշում են նաեւ լուրջ, ողբերկազական եւ հերոսական նիւթերի մասին ծաղրով խօսելու մոլուցքը...”:

Ի՞նչ են ասոնք: Սեւակին գրածնե՞րը, թէ Սէյրան Գրիգորեանին համոզումները: Անկարելի է գիտնալ: Չկայ ո՛չ մէկ գատորոշում: Միայն վկայութիւն: Անշուշտ՝ վերաշարադրուած: Ըսուած է, թէ Սեւակ թերթիկի մը վրայ Կարօ Սասունին կը յիշէ, որպէս հակաճառութիւն Մահարին: Գրիգորեան կ'երկրորդէ. “Նշանաւոր գործչի գրքերը... վերլուծական լոյս են սփռում շատ հարցերի վրայ”: Ուրեմն նորէն կը հարցնեմ՝ կարծիքներու քննութի՞ւն, թէ կարծիքներու կրկնութի՞ւն: Եւ հարկ կա՞յ արդեօք ըսելու, որ հոս մէկը միւսին ետեւը շարուած անհեթեթութիւնները Մահարիի 1966ի, 1979ի եւ 1994ի գրաքննիչներուն կարծիքներն են, բաւ առ բաւ շարադրուած, Սեւակեան սեւագրութեամբ ու Գրիգորեանական զարգացումով: Ո՞վ էին այդ գրաքննիչները: Յականէ՛ յանուանէ՛՝ Նորենց, Լեւոն Հախվերտեան, Գառնիկ Անանեան, Ստեփան Թովչեան¹: Որոնք կ'երեւի՝ աւելի բան գիտէին վիպագրութեան եւ հայ նորագոյն պատմութեան մասին քան թէ վիպագիրը ինքը, քան թէ Ի. դարու մեր մեծագոյն վիպագիրը, եւ

¹ Տե՛ս Գառնիկ Անանեան, “Դարձեալ Այրուող Այգեստանների մասին”, *Վարուժան*, Երեւան, Մայիս-Յունիս 1994: Յօդուածը հրատարակուած է Սէյրան Գրիգորեանի յատուկ հրաւերով: Տե՛ս վերջինիս գրութիւնը՝ “Պատեհապաշտ Մահարիապաշտութիւն”, *Վարուժան*, Մարտ-Ապրիլ 1994: Գրաքննիչ Անանեանի “գաղտնի գեկոյց”ը Մահարիի վէպին մասին լոյս տեսած է իր *Հրապարակախօսութիւնն եւ քննադատութիւն* հատորին մէջ, Երեւան, 1996, էջ 319-340: Ռաֆայէլ Իշխանեան գեղեցիկ պատասխան մը ունի Անանեանին, *Վարուժանի* յօդուածէն ետք, “Հանդուրժողութի՞ւն թէ ամբողջատիրութիւն” վերնագրով, *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, 1994, քիւ 156: Անանեանի հակագղեցութիւնը տե՛ս նոյն *Հրապարակախօսութիւնն եւ քննադատութիւն* հատորին մէջ, էջ 341-349: Ստեփան Թովչեան չէ կրցած փորձութեան դիմանալ ու ինքն ալ իր կարգին իր լուսնի բերած է Մահարիական բարեպաշտներու ուշացած ինքնաբարձրացումներու տարափին, բացատրելով 20 տարի առաջ իր ստանձնած գրաքննիչի դերը: Տե՛ս “Այրուող Այգեստանները”, *Ասպարէզ*, Լոս Անճելէս, Դեկտ. 2, 1995:

իրաւունք կու տային իրենք իրենց իր վէպը կտրտելու եւ շտկոտելու: Քսան տարի վերջն ալ՝ իրենց չարագործութիւնը կ'արդարացնէին գեղագիտական պատրուակներով: Ոճագործութիւն մըն էր եղածը պարզապէս, գրականութեան դէմ: Որովհետեւ կարծիք յայտնելով չքաւարարուեցան անոնք՝ պաշտօնական ու ինքնակոչ այդ գրաքննիչները: Նաեւ՝ հալածեցին գրագէտը, փոխել տուին իր գրածը, աղետեցին եւ սպաննեցին վէպը: Այս մասին բարեմտութեամբ տրամադրուած ընթերցողը կը յղեմ իմ ուսումնասիրութեանս՝ *"The Flames of Van"* (*Writers of Disaster*, vol. I, Princeton: Gomidas Institute, 2002) եւ Գրիգոր Անէմեանի յօդուածին՝ *"Ակամայ պատասխան"* (*Յառաջ, Միտք եւ Արուեստ*, Փարիզ Ապրիլ 2000):

Եւ հիմա Սէյրան Գրիգորեանի գրիչով ունինք հաստատ վկայութիւն մը եւս: Պարոյր Սեւակի գաղափարները կ'էտ առ կ'էտ, բառ առ բառ, կը նոյնանային ուրեմն այդ ոճագործ գրաքննիչներու գաղափարներուն: Զեմ ըսեր, որ Պարոյր Սեւակ բան մը չէր հասկնար վէպէն եւ գրականութենէն ընդհանրապէս: Թերեւս իր ատելութիւնն ու *"հաղափական"* (պարզ՝ ազգայնական) մոլուցքը զինք կը կուրցէնին: Բայց կրկնե՞լ այդ անհեթեթութիւնները, այդ անհասկացողութեան հրաշալի փաստերը, Մահարին Թուրք ձեւտեքներուն հաւասարեցնող Սեւակեան մոլորութիւնները, ու այս ամբողջը հրամցնել իբրեւ նշմարտութի՞ւն: Ա՞յդ է գրականագէտի մը պաշտօնը:

Եւ եթէ Սեւակին մօտ կը յայտնուի այսօրն խորունկ անիմացութիւն մը գրականութեան եւ վէպի իմաստին նկատմամբ ընդհանրապէս, ու Մահարիի գրածին նկատմամբ մասնաւորապէս, այն ատեն՝ Մահարին իրաւունք չունէ՞ր յառաջագունէ կասկածի տակ դնելու, թէկուզ քիչ մը ուշացումով, Սեւակի գրական ճաշակը լիովին, այսինքն՝ գրականութեան իր ըմբռնումը ու բանաստեղծութեան մարզին մէջ այդ ըմբռնումին կիրառումը: Արդեօք:

Մ.Ն.